Iată de ce Jacques Jouanna, profesor la Sorbona şi autor al remarcabilei monografii din 1974 *Hippocrate — Pour une archéologie de l'école de Cnide*, era extrem de indicat să ofere o ediţie critică a acestui tratat cnidian. De altminteri, chiar în monografia amintită, Jouanna întreprinsese o reeditare parţială a scrierii *Despre boli II*.

În publicaţia recentă avem a face cu o ediţie integrală, impresionantă atît prin acurateţea textului original, prin fidelitatea versiunii franceze, cît şi prin densul comentariu. „Notiţa" introductivă (125 de pagini) ia în discuţie toate aspectele legate de compoziţia, originea, conţinutul medical, înrudirile cu alte producţii hipocratice, tradiţia manuscrisă şi istoria imprimării acestui tratat.

Editorul stăruie asupra faptului că *Despre boli II* a rezultat din alipirea a două scrieri diferite, dar avînd ambele un model comun, probabil lucrarea numită *Sentinţe cnidiene*, din care nu ni s-au păstrat decît trei foarte scurte fragmente. Pentru punerea la punct a textului, Jouanna a efectuat o colaţionare atentă a celor mai vechi manuscrise de care dispunem : Marcianus gr. 269 (sec. al X-lea) şi Vindobonensis med. gr. 4 (sec. al XI-lea), fără să neglijeze însă celelalte 23 de manuscrise din secolele ulterioare şi nici mărturiile glosatorilor. Cu aceeaşi migală au fost examinate cele zece tipăriri succesive ale originalului grecesc, mai ales ediţiile pregătite de A. Foes (1595) şi de É. Littré (1851). S-a obţinut astfel reconstituirea pe cît se poate de exactă a fizionomiei iniţiale a textului pe care transcriitorii şi editorii îl „corectaseră" asiduu, îndeosebi atunci cînd dialectul ionian hipocratic li se păruse a fi „nesatisfăcător".

Merită subliniată decizia comisiei tehnice a Asociaţiei Guillaume Budé de a-i atrage la efectuarea operaţiilor de revizuire şi corectură pe Anargyros Anastassiou şi Volker Langholf, doi fruntaşi ai „şcolii hipocratice de la Hamburg". Publicarea acestui tratat prilejuieşte aşadar depăşirea unor particularisme atît de dăunătoare dintr-un trecut nu prea îndepărtat, cînd, de pildă, hipocratiştii germani nu se interesau îndeobşte de realizările cercetătorilor francezi, şi invers. Jouanna a utilizat critic întreaga literatură consacrată scrierii *Despre boli II*, indiferent de epoca şi de locul publicării unor asemenea exegeze. Putem menţiona şi amănuntul că filologul francez a tipărit la Berlin (Vest), în 1975, o ediţie a tratatului hipocratic *Despre natura omului*, în colecţia Corpus Medicorum Graecorum.

Pentru elucidarea termenilor privind activitatea curentă a vindecătorilor antici şi pentru corecta interpretare a teoriilor medico-biologice expuse în scrierea *Despre boli II*, Jouanna a apelat la competenţa lui Mirko D. Grmek, profesor de istorie a medicinii la École Pratique des Hautes Études. Vechiul, dar — din păcate — atît de nesocotitul deziderat al strînsei colaborări a filologilor cu medicii la cercetarea operelor hipocratice a fost deci luat de data aceasta în consideraţie, spre marele folos al studiilor clasice.

Bucureşti, decembrie 1983 *Gheorghe Brătescu*

CICÉRON, *La république*. Tome I : livre I; Tome II : livres II—VI. Texte établi et traduit par Esther BRÉGUET. Paris, Les Belles Lettres, 1980, 277 + 208 p.

Cea mai recentă ediţie a textului ciceronian, apărută la numai şase ani de la ultima ediţie critică bilingvă a lui Konrat Ziegler[1], a fost iniţiată cu mulţi ani în urmă de André Oltramare; la moartea acestuia (1947), cărţile I—II se aflau traduse în formă definitivă, iar restul — într-o primă versiune. Esther Bréguet, elevă a lui A. Oltramare, i-a continuat lucrarea, restituind textul latin într-o versiune cu multe interpretări proprii, rezultate dintr-o nouă lectură a codicelor şi din unele adaosuri şi rearanjări ale citatelor din alţi autori, utilizate ca mărturii indirecte în completarea numeroaselor lacune ale textului. De asemeni, ea a introdus unele modificări în traducerea cărţilor I—II (de la simple variante stilistice pînă la interpretări diferite ale textului latin), iar pentru cărţile III—VI a făcut apel uneori şi la versiunea primă propusă de A. Oltramare. Textul şi traducerea sînt precedate de un amplu şi aprofundat studiu introductiv (p. 7—166) ; explicaţiile la text sînt cuprinse în numeroasele note complementare de la sfîrşitul fiecărui volum.

Faţă de cea de a 7-a ediţie teubneriană (1969) a lui K. Ziegler, la care editoarea se raportează în permanenţă (considerînd că noile conjecturi introduse de savantul german în ediţia din 1974 nu sînt întru totul necesare sau convingătoare), textul din ediţia Belles Lettres prezintă aproape 40 de lecţiuni proprii. Se observă că, de cele mai multe ori, Esther Bréguet preferă să adopte lecţiunea palimpsestului (*P* = cod. Vaticanus lat. 5757 saec. IV) acolo unde K. Zie

[1] Cicero, *Staatstheoretische Schriften*, Lateinisch und Deutsch von Konrat Ziegler, Berlin 1974, 362 p.

www.cimec.ro

gler și alți editori au preferat lecțiunea corectorului (*p*) sau versiuni proprii. Dăm cîteva exemple în care interpretarea propusă de E. Bréguet ni se pare întru totul acceptabilă : la 1, 2, 2 *descripta* față de *discripta* (Halm, Ziegler), varianta din *P* fiind confirmată de lecțiuni foarte sigure ale codicelor din alte 9 opere ciceroniene; la fel în 5, 7, 9 *ea descripta ratio*: *discripta* la Müller, Ziegler et alii; la 1, 7, 12 *haec plurimis a me uerbis* P : *haec pluribus a me uerbis* (Ziegler et alii), e preferată sintagma cu superlativul, mai puțin frecventă și justificată prin întinderea preambulului c. I; la 1, 34, 51 *cum hoc natura tulerit non solum ut summi uirtute et animo praeessent imbecillioribus sed ut hi etiam parere summis uelint*, preluată după *P* : *non solum ut... praeesse sed ut.... parere uelint* (Bake, Ziegler); forma *praeessent* e justificată atît logic (*praeesse* presupune o stare obiectivă), cît și gramatical (prin repetarea lui *ut*); dublul conjunctiv e acceptat de Halm, dar în forma *praesint*, corespunzător morfologic lui *uelint*; la 1, 36, 56 *fabularum similia didicimus*, după *P*, corespunde contextului și nu pare necesară corectarea lui Ziegler în *dicimus;* la 2, 33, 58 *sunt item quinque quos illi ephoros appellant* menține topica după *P*, iar transpoziția *illi quos* de la Ziegler e neobișnuită și nu apare necesară.

Sînt însă și cazuri în care lecțiunea adoptată de editoarea elvețiană se susține mai greu; astfel la 1, 41, 64 ea preia, după *P*, imperfectul în *non eros nec dominos appellabant eos*, fiind astfel obligată să modifice în aceeași frază perfectul *paruerunt* în mai mult ca perfect; mai acceptabilă apare lecțiunea lui Ziegler și a altor editori care înlocuiesc imperfectul cu prezentul *appellant*, în concordanță cu *paruerunt* și cu celelalte prezente din text (*ait, memorant, adiungunt*); la 1, 44, 68 *atque ut iam ad sermonis mei morem reuertar* e versiunea din *P* adoptată și de Krarup — lectio difficillior față de lecțiunea corectată *auctorem*, la Ziegler et alii, cu referire la Platon, la care se revine în text prin incidenta *ait ille*; în nota de la p. 276 editoarea susține că lecțiunea *morem* trebuie păstrată, căci în text sînt date ideile lui Scipio, iar *ait ille* privește numai comparația care urmează; argumentarea însă se susține greu, iar îmbinarea semantică *mos sermonis* nu e dintre cele frecvente.

În sfîrșit, sînt și cazuri în care apare preferabilă lecțiunea altor editori. Astfel la 1, 47, 71 *Quem* [i.e. *optimum statum ciuitatis*] *si habemus*, păstrat după *P*, e corectat de unii în *habeamus*, de Ziegler în *habebimus*, adică e scos din sfera realului, de vreme ce urmează restrictiva *etsi ne nunc quidem* și apoi interogativa la optativ *tum uero quis te possit esse florentior;* în nota 1 de la p. 277 editoarea justifică păstrarea prezentului afirmînd că *si* are aici valoare cauzală, iar *tum* — sens consecutiv, ceea ce nu e dovedit; în plus, situația de criză politică din 129 î.e.n. (dată presupusă a dialogului) și cea din anii 54—51 contravin acceptării formulei cu indicativul prezent; la 6, 12, 12 *dictator rem publicam constituas oportet* e versiunea lui *P* acceptată de E. Bréguet, dar corectată de Ziegler, după alții, în *oportebit* — formă mai corespunzătoare logic și gramatical (încadrîndu-se în seria de verbe la viitor din context *conuertet, intuebuntur, eris*). În ceea ce privește încercările de completare parțială a lacunelor prin mărturiile indirecte asupra textului aflate fie în alte opere ciceroniene, fie, mai ales, la scriitorii de mai tîrziu (în special la Lactanțiu, Augustin și Nonius), editoarea a ținut seama de soluțiile propuse, adoptînd totodată și puncte de vedere proprii. Ea consemnează (II 205—208) corespondența dintre locurile în care au fost inserate aceleași mărturii în textul ediției Belles Lettres și în cel al ediției Ziegler 1969; a adăugat, în plus, fragmente din Arusianus, GLK VII, p. 487, 16 (la 2, 22, 33), Augustin, *Ciu.* 21, 11, 6—8 (la 3, 28, 40), Cicero, *Tusc.* 15, 35, 101 (la 2, 22, 33), Isidorus, *Orig.* 5, 27, 4 (la 3, 28, 40), Martianus Capella 5, 5, 20 (la 5, 11, 13) și Marius Victorinus, *Rhet.* 156, 4 (la 5, 8, 10). În ceea ce privește fragmentele introduse de Ziegler, neincluse în ediția Belles Lettres e consemnat numai A. Gellius 12, 2, 6; 7 (inserat de Ziegler la 5, 9, 11). La acesta mai trebuie adăugate un citat din Ambrosius, *Exc. Sat.* 2, 27, și unul din Lactanțiu, *Opif.* 3, 16, 17, 19 (inserate în preambulul c. III), un citat din Tertullian, *Apol.* 25, 14—15 (la 3, 12, 20), și unul din Lactanțiu, *Inst.* 6, 6, 19 și 23 (la 3, 12, 22).

Cu unele excepții, mărturiile indirecte folosite de diverși autori pentru completarea textului ciceronian sînt aceleași, diferă însă modul ordonării lor și reconstituirea, pe această bază, a desfășurării ideilor. Astfel, în cartea a III-a, al cărei dialog prezintă numeroase lacune, citatele din alți autori plasate înaintea discursului lui Laelius sînt altfel ordonate în ediția Belles Lettres decît în ediția teubneriană.

Numeroase discuții s-au purtat în legătură cu organizarea fragmentelor discursului lui Laelius, sub aspectul relației dintre etic și politic. După unii cercetători (Wilsing, Ferrary), partea etică preceda pe cea politică, după alții (Büchner, Krarup, Ziegler) lucrurile stăteau invers; Reitzenstein considera că pentru fiecare punct al teoriei se puneau în paralelă teze privind individul și statul, iar Heck socotea că Laelius i-ar fi răspuns lui Philus punct cu punct. În funcție de poziția adoptată în această problemă, fiecare editor a propus conjecturi care să dea coerență textului, fără a exista vreo siguranță în reconstituirea demersului real al discursului lui Laelius. E. Bréguet acceptă teza că partea etică se situa înaintea celei politice, dar, spre

www.cimec.ro

deosebire de Farrary, crede că discursul începea nu cu o tiradă împotriva epicureilor, ci cu un fragment solemn referitor la natura umană, în care s-ar încadra, în mod firesc, fragmentul cu Sardanapal (3, 22, 33 frg. 1), apoi citatul din Lactanțiu, *Inst.* 5, 11, 2, de inspirație stoiciană (pus de Ziegler la 4, 1, 1).

În ceea ce privește începutul cărții a IV-a, pe baza mărturiei lui Lactanțiu (*Opif.* 1, 11—13) editoarea consideră că el ar putea fi reconstituit, ca ordine a ideilor, după *Leg.* 1, 8, 24—9, 27, și *Nat. deor.* 2, 54, 133—61, 153, fiind vorba în toate de o unică temă, tratată în mod diferit, dar avînd ca fir comun ideea progresului social realizat pe baza însușirilor morale și spirituale ale omului. Referindu-ne la teza formulată de E. Bréguet, potrivit căreia pasajul despre arte (poezie, teatru, muzică) nu era inserat în discursul lui Scipio despre educație sau moravuri, ci mai curînd în textul referitor la legi, argumentele ei nu mi se par convingătoare.

În lacuna din preambulul c. V editoarea inserează, pe lîngă fragmentele din Augustin, *Ciu.* 2, 21, 67—95, și Grillius, *Rhet.* 1, 4 (aflate și la Ziegler), alte trei citate, și anume: Fauonius Eulogius 1—5, Macrobiu, *Somn.* 1, 1, 8—9, și Augustin, *Ciu.* 22, 28, pe baza cărora încearcă să-i reconstituie tema, presupusă a fi aceea a educării și formării unui *rector et gubernator ciuitatis* (cf. *Rep.* 2, 29, 51), pasajele referitoare la mitul lui Er (introduse de Ziegler la începutul c. VI) fiind considerate a se referi la nemurire ca recompensă pentru conducătorul statului; ipoteza nu este întru totul plauzibilă, căci în ele Cicero e prezentat cu o atitudine sceptică față de mitul platonician.

Finalul pierdut al c. V e reconstituit pe baza mărturiilor indirecte, unele comune cu Ziegler, altele proprii și ordonate în chip întru cîtva diferit.

Studiul introductiv al ediției, însumînd aproape 170 de pagini, aduce numeroase explicații utile și interpretări personale. Sînt prezentate astfel date privitoare la împrejurările compunerii operei, situația politică la Roma și starea de spirit a lui Cicero în anii 54—51. Se menționează locul tratatului *De re publica* în opera autorului său. Sînt citate mărturiile din alte lucrări ciceroniene și din scrisori privitoare la variantele titlului, sînt reunite argumentele care au condus la ideea că dedicatarul a fost Quintus Cicero.

Paginile referitoare la compoziția lucrării sînt interesante prin aceea că reușesc să reconstituie pentru cititor o imagine plauzibilă a întregului tratat. Ideile se înlănțuie logic și se află în acord atît cu referirile conținute în alte opere ciceroniene și la alți scriitori latini, cît și cu sursele lor, declarate sau stabilite prin comparație.

După reconstituirea conținutului pe cărți și caracterizarea interlocutorilor, editoarea prezintă (p. 88—115) o imagine sintetică a gîndirii politice grecești pînă în secolul I î.e.n., cu indicarea originii, a filiației și a modificării ideilor acceptate sau contestate în *De re publica.* În problema atît de controversată a surselor, E. Bréguet consideră că ipotezele trebuie avansate cu rezerve atunci cînd nu se bazează pe texte autentice sau pe fapte sigure. Demersul ei constă în a urmări mai întîi declarațiile lui Cicero însuși, relevîndu-se pe această cale pasajele traduse și ideile preluate sau combătute, cu identificarea locului lor.

Capitolul *Gîndirea și intențiile lui Cicero* opune *Republica* lui Cicero, ca *ciuitas hominum*, cetății ideale — *ciuitas Dei* — a lui Platon, ca analiză a unei stări reale unei ipoteze de lucru; sînt evidențiate scopul practic al lucrării, caracterul ei concret și profund roman. Un capitol aparte (p. 128—142) este dedicat teoriei ciceroniene despre *princeps* — temă mult dezbătută.

După cum remarcă editoarea, trăsăturile prin care, în *De re publica*, este caracterizat *rector et gubernator ciuitatis* nu diferă de cele atribuite lui *princeps*, dar Cicero a evitat acest termen, care, pentru contemporanii lui, avea sensul tradițional de „membru aristocratic al ordinului senatorial"; după părerea ei, teoria *princeps—rector ciuitatis* constituie un exemplu remarcabil al modului în care Cicero introduce, într-un cadru roman și printre concepte romane cu îndelungată tradiție, aportul gîndirii grecești și cel al propriilor sale idei.

Capitolul referitor la stilul și limba operei (p. 142—150) menționează adecvarea stilului la tonul conținutului, legătura firească dintre preambul și dialog, măiestria în alegerea termenilor și îmbinarea lor, figurile de stil care concură la crearea imaginilor poetice, realizarea culorii romane prin inserarea judicioasă a unor citate din vechii autori latini, stilul elaborat și elevat din *Somnium Scipionis*.

În paginile consacrate istoriei textului se dau informații despre cele două grafii de pe palimpsest (relevate prima oară de K. Ziegler în 1974) și despre intervențiile corectorului. Edițiile sînt citate în două pasaje: la p. 155—156 sînt enumerate cele de pînă la începutul secolului XX, iar la p. 165—166 sînt citate cele mai importante ediții critice și bilingve din ultimele decenii. După indicarea principalelor mărturii indirecte aparținînd altor scriitori, se dau date privitoare la istoria fragmentului *Somnium Scipionis*.

În continuare sînt consemnate succinte informații privind ecoul tratatului ciceronian în epocă, precum și la scriitorii latini de mai tîrziu — păgîni și creștini, pînă în secolul al V-lea

www.cimec.ro

e.n. şi motivul rarităţii copiilor manuscrise, în contrast cu mulţimea codicelor pentru *Somnium* — lectură privilegiată a neoplatonicienilor şi a autorilor creştini din latinitatea tîrzie, evul mediu şi Renaştere.

Notele complementare, acoperind aproape 100 de pagini (I p. 249—277, II p. 121—191), conţin o bogăţie de informaţii istorice, geografice, astronomice, juridice, filozofice, literare, lingvistice şi filologice, cu trimiteri atît la autori antici cît şi la surse moderne. În vol. II p. 197—199 se indică, pe capitole şi paragrafe, corespondenţa numerotării cu ediţia Ziegler 1969, iar la p. 205—208 corespondenţa în ceea ce priveşte plasarea în operă a mărturiilor indirecte (din lista autorilor lipseşte trimiterea la Fauonius Eulogius, inclus la 5, 1, 2).

Credem că din cele arătate s-a putut desprinde concluzia că ediţia Belles Lettres a tratatului *De re publica*, atît prin analiza profundă şi cu puncte de vedere originale privind conţinutul lui, cît şi prin exegeza textului, reprezintă o lucrare de înaltă ţinută ştiinţifică, capabilă să satisfacă cerinţele celor mai exigenţi filologi clasici. Ea se constituie ca o valoroasă contribuţie la restituirea şi interpretarea unei opere de cel mai mare interes pentru cunoaşterea filozofiei politice a antichităţii.

Bucureşti, februarie 1983 *Lucia Wald*

PLUTARQUE, *Œuvres morales*. Tome VII — Deuxième partie. Texte établi et traduit par Robert KLAERR (et) Yvonne VERNIÈRE. Paris, Les Belles Lettres, 1974, XII [—XIV] + 250 [—252] p. în parte duble.

Volumul cuprinde tratatele 37—41 din *Moralia*, cu titlurile tradiţionale latineşti *De cupiditate diuitiarum*, *De uitioso pudore*, *De inuidia et odio*, *De se ipsum citra inuidiam laudando* şi *De sera numinis uindicta*. Penultimul e citat mai des, ca aici în note, *De laude ipsius*; la p. 59, *de se ipso*... trebuie să fie greşeală de tipar. Klaerr editează primele patru tratate: al cincilea a făcut obiectul unei ,,thèse du IIIe Cycle" susţinute de Y. Vernière în 1970 la Paris X—Nanterre, apărînd acum cu simplificarea introducerii şi a comentariului.

Din scurta notă asupra tradiţiei manuscrise, însemn doar că numai cod. *C* (secolele 11—12), α (cu puţin înainte de anul 1296), *A* (din 1296) şi *E* (cu puţin după 1302) cuprind toate aceste cinci tratate.

,,Notiţele" asupra primelor patru au dimensiuni reduse, de la trei la cinci pagini, în timp ce a ultimului se întinde pe 41 de pagini, din care relev datarea (p. 96: cu cîţiva ani înaintea morţii autorului), ecourile în antichitate (p. 106: Proclus ,,le copie sans vergogne", fapt dovedit de fragmentele din Proclus publicate în 1960 şi 1966, care permit uneori stabilirea textului lui Plutarh!), aprecierea lui G. Méautis (p. 126: ,,il est le testament religieux de l'antiquité, il exprime l'idéal le plus élevé" visat vreodată de greci). La sursele textului, aici nu sînt incluse α *A E*, despre care aflăm însă în fruntea volumului că sînt copii ale unui manuscris, astăzi la Moscova, utilizat pe la 1300 de Planudes în alcătuirea corpusului. La p. 128: ms. *h* (= Harleianus) e confundat cu *H*(eidelbergensis) la p. X.

Referitor la text: Klaerr bănuieşte că în rîndurile 1—2 de la 538 E (p. 55) propoziţia καὶ ... ποιῆσαι e o simplă glosă; Y. Vernière propune la 551 D 2 (= p. 137) προσδανείζειν în loc de προσιζάνειν, iar la 557 A 8 (= p. 149) scrie 'Ιάδμων, după Herodot, în loc de 'Ιδμων (fără accent! argumentarea la p. 208). Dintre conjecturile vechi, se bucură de atenţie cele datorate lui Amyot şi Erasm; aparatul consemnează frecvent conjecturile lui J. Defradas (care a revizuit volumul, înlocuit fiind, după moartea sa prematură, de M. Cuvigny). Din contribuţia lui Defradas, amintesc doar corectura la un fragment din Menandru (*Mis.* fr. 5 la Plut. 525 A 1 = p. 10; titlul piesei greşit!), apropiat de un pasaj din Aristofan.

Nu sînt surprinzătoare deosebirile dintre aparatul critic al celor doi editori. Iată numai abaterile de la lista abrevierilor: la p. XIII se înregistrează ,,Rei." (sau ,,Re."!) pentru Reiske, şi Klaerr îl citează aşa şi în aparat, dar Y. Vernière scrie regulat numele întreg; la fel cu Hart(man), Kron(enberg), Madv(ig), Steg(mann)... Unele prescurtări sînt insolite: Poh. = Pohlenz, Wink. = Winckelmann.

Greşelile de tipar nu sînt numeroase; ele apar mai ales în titluri latineşti (p. 25 n. 1) ori în citate (p. 132 n. *Poena* a devenit *Peona*: e vorba de versul 1, 9 [nu 10!], 4 din Tibul); în cîteva locuri *Pythia* e cu iniţială minusculă; editorul *Muzicii* lui Aristides Quintilianus nu e ,,Meilomius" (p. 217), ci Meibom (1652). Pomenesc şi grafiile latineşti cu *v* (dar *U*) şi *j*.

,,Notele complementare" (nici dimensiunile, nici caracterul, nici ordinea nu explică repartizarea în note de subsol şi note la sfîrşit), pe mai bine de 50 de pagini, sînt interesante şi bine venite, cu bibliografie variată şi abundentă, ajungînd pînă în 1972.

www.cimec.ro